

Aydın Mədətoğlu

Bizim yazar

Filosofların fəlsəfi sistemləri olduğu kimi, millətlərin, xalqların da özlerine məxsus fəlsəfələri vardır. Filosoflar fəlsəfələrini ağıl, şüur, bilik və elmle yaradırlarsa və bəlli bir sistem daxilində həyata keçirməyə çalışırlarsa, millətlər və xalqlar isə öz fəlsəfələrini yaşadıkları həyatdan alırlar. Bu işdə onların dilləri, dinləri, soyları, tarixi inkişafı, mədəni səviyyələri, iqtisadi vəziyyətləri və s. mühüm rol oynayır. Dövlət isə millət həyatının ən fenomenal bir hadisəsidir. Öz fəlsəfələrinə uyğun həyatlarını quran millət və xalqlar dövlətlərinə də öz fəlsəfələrinə görə anlam verir və bu anlama uyğun olaraq onu idarə edir və tənzimləyirlər. Çünki dövlətə şəkil və anlam verən o dövlətin sahibi olan millətdir. Millətin istəkləri də dillərinə, dinlərinə, mədəniyyətinə, tarixi inkişafına, yerləşdiyi coğrafiyaya, iqtisadi imkanlara və bunlara bənzər faktorlara bağlıdır.

Azərbaycan Türklərinin dövlətçilik fəlsəfəsinin ilk qaynaqları mifoloji abidələr, dastanlar, atalar sözləri, nesildən-nesilə ötürülən milli adət-ənənələrlə yanaşı, tarixi kitabələr, dini əsərlər, təfsirlər, siyasətnamələr, nəsihətnamələr, hökmdarlara yol göstərən əsərlər, layihələr, təsəvvüf fəlsəfəsi ilə bağlı əsərlər, dahi şair və yazıçıların fundamental əsərləri, hökmdar fərmanları, şeyxülislam fərmanları və s. də Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsinin ana qaynaqlarındandır.

Biz bu yazımızda Azərbaycan adlanan Türk mülkətinin də tarixən mövcud olan Türk dövlətlərini xronoloji ardıcılıqla sadalamaqla ölkəmiz və millətimizin keçdiyi tarixi yol haqqında ümumi fikir söyləməyə çalışacağıq.

Azərbaycan xalqı insanlıq aləminin ən şərəfli topluluqlarından olan Türk millətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ölkənin digər azsaylı xalqları ilə bərgəz Azərbaycan Türkləri dünyanın böyük, orijinal və köklü bir mədəniyyətini meydana gətirmiş və bununla da insanlıq tarixində müstəsna rol oynamışlar. Eradan əvvəl III minillikdə yaranan Aratta dövlətindən bugünkü Azərbaycan Respublikasına qədər bəzi istisnaları çıxmaq şərti ilə təqribən beş min illik bir dövlətçilik tarixinə malik olan xalqımız istiqlal və mədəniyyət sahibi kimi özünü təsdiq etmişdir. Bu beş min illik mədəniyyət və dövlətçilik ənənəsi ayrı-ayrı zamanlarda yeniləşərək, dəyişərək, itirib qazanaraq, özünü itirmədən günümüze gəlib çatmışdır. Bu tarixi axın içərisində bütün köklü dinləri öz mədəniyyətinin tərkib hissəsinə qatan xalqımız, nəhayət sonuncu ilahi din olan İslamı qə-

bul edərək yeni bir dövlət sistemi, yeni bir mədəniyyət vücuda gətirmişdir. Bununla da Azərbaycan Türkləri böyük Türk tarixini hər baxımdan təmsil edə biləcək bir qürura sahib olmuşdur. Beş min illik istiqlal ənənəsini bugünkü

meydana gəlmişdi. «Aratta» prototürk (erkən Türk) dilinə mənsub sözdür. «Dağ» mənası bildirir. Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən olan prototürklər həm də Anadolu yarımadası və Türküstanın qədim sakinləri olmuşlar. Bu dövlət qurumu «E.ə. III minilliyin I yarısında təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Ön Asiyanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi

ğını e.ə. 2200-2170-ci illərdə Lullubum hökmdarı İmşaqun mərkəzi hakimiyyətdə birləşdirərək Lullu ölkəsini «Padşahlar padşahı» adlandırmışdı. Beləliklə e.ə. XXIII əsrdə İkiçayarası Akkad dövləti ilə rəqabət apara bilən güclü Lullubum Türk dövləti yaranmış, dövlətin qüdrəti hökmdar Anubaninin dövründə (e.ə. 2170-2150-ci illər) daha da artmışdı. «Anuba-

(Azərbaycana - A.M.) çəkilmişlər» (Bax: Elçibəy, Azərbaycanın başlanan tarix, Bakı 2003, səh. 23-24). Quti tayfa birləşməsinin başçısı - «Kuti çarları... icma şurası tərəfindən qısa müddətə seçilən (2, 3, 6, 7 illə - A.M.) tayfa birliyi başçıları idilər... Kuti dövlətinin siyasi quruluşu görünür, tarixin «hərbi demokratiya» adlanan çağına uyğun gəlir»

Tarixdən bu günə - Azərbaycan türkləri

Azərbaycan Respublikası ilə davam etdirməkdə, böyük Türk tarixinə yeni-yeni uğurlar qazandırmada olan Azərbaycan Türkləri o günlərdən bu günə qədər qanı, canı, alın tərini, göz yaşını ilə yoğurduğu Azərbaycan torpağını özünə Vətən yapmışdır. Bu Vətəndə dövlətlərinə uyğun dövlətlər qurmuş, mədəniyyət abidələri, dini ibadət-gahlar - atəşgahlar, bütxanalar, sineqoqlar, kilsələr, məscidlər yaradaraq öz siyasi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmiş, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirərək yeni-yeni ictimai münasibətlər formalaşdırmış, şəhərlər salmış, elm, incəsənət və ədəbiyyatı inkişaf etdirərək onu dünyəvi səviyyəsinə çıxarmış bir xalqın bugünkü dünya demokratiyasında da özünəməxsus payı vardır. Bu gün Azərbaycanın harasına baxılsa, orada bu millətin hökmdarları, qəhrəmanları, şəhidləri, qaziləri, övliyaları, alimləri, şair və yazıçıları, mühəndisləri, memarları, həkimləri, müəllimləri, filosofları, ideoloqları, siyasi və ictimai xadimləri ilə bağlı maddi və mənəvi xatirələr, izlər, əsərlər görünür. Onlar yaşarkən Millətə, Vətənə xidmət etdilər, haqq dərgahına vardiqandan sonra da mənəvi feyzləri ilə nəsillərin ruqlarını canlandırdılar, onları Millətə, Vətənə xidmətə yönəldilər. Ruqları şad olsun!

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən və ilkin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan zəngin təbiətli, əzəli və əbədi bir Türk yurdu, Türk dünyasının onurğa sütunlərindəndir. Dağıstandan Kəngər körfəzinə, Xəzər dənizindən Doğu Anadoluya və Kerkükədək böyük bir ərazini əhatə edən «Azərbaycan» adlı bu mülkətdə onun qanuni sahibi olan Azərbaycan Türkləri tarixən müxtəlif dövlətlər qurmuşlar. Dövlət və dövlətçilikdə bəşəriyyətə müəllimlik etmiş Türklər «Tufan»dan sonra tarixə bəlli ikinci dövlətlərini məhz Azərbaycan ərazisində meydana gətirmişlər. Dünya tarixşünaslığı yanlış olaraq Türk dövlətçilik tarixini «Tufan»dan sonra Hunlarla başlayır. Halbuki Hunlardan xeyli əvvəl, eradan qabaq X-VI minilliklərdə Böyük Turan İmperatorluğu və eradan qabaq III minilliyin birinci yarısında Güney Azərbaycan ərazisində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini əhatə edən ərazidə ikinci Türk dövləti - Aratta

və mədəni həyatında mühüm rol oynayıb, özünəməxsus ad qoymuşdur» (Bax: İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh. 18). Tarixi mənbələrdə «saf ənənələr ölkəsi» adlandırılan «Aratta qədim Azərbaycan ərazisinə verilən ilk məlum addır» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 67). Şumer mətnlərində Şumer-Aratta arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələrdən geniş bəhs edilmiş, onlar arasındakı münasibətlər Şumer abidələri sayılan «En-Merkar və Aratta hökmdarı En-Sukişiranna» dastanında daha geniş təsvir edilmişdir. Aratta bir dövlət kimi e.ə. XXIV-XXII əsr-

ninin siyasi nailiyyətləri daş plitəsi üzərində həkk olunan «Daş sütun» abidəsində qeyd edilmişdir» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 68). Aratta kimi Lullubum dövləti də İkiçayarası ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr saxlamış, milli yazı sistemindən istifadə etmiş, Akkad dilində qələbə abidələri yaratmış, səma, bərəkət, məhəbbət, ay, günəş və s. Tanrılara sitayiş etmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə, «Lullubi Azərbaycanın Prototürk əhalisinə verilmiş kənar ad olmuşdur» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 69; daha geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, Azər-

(Bax: Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Bakı 1996, səh. 36, 26. Kuti dövləti haqqında bax: Azərbaycan tarixi, 1994, səh. 69-72; Azərbaycan tarixi, 1996; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh. 19-21).

Tədqiqatçıların fikrincə, «Azərbaycan ərazisində yaranmış Aratta, Lullubum və Kutium kimi erkən dövlətləri Türk mənşəli sülalələr idarə etmişdilər» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 72).

Kutium dövləti süquta uğradıqdan sonra Azərbaycanın kiçik hökmdarları birləşməyə macal tapmamış, xarici müdaxiləçilərin, xüsusilə qonşuluqdakı Assur və Urartu dövlətlərinin təcavüzünə məruz qalmışdılar da, nəhayət e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində mərkəzləşmiş Manna dövləti meydana gəlir. Manna erkən sinifli oxiqarx dövlət tipi idi. Manna hökmdarı dövlətin yeganə başçısı olsa da, dövlətin idarəetmə sistemində «Ağsaqqallar Şurası» da daxil idi. Lakin bütün hakimiyyət irsi olaraq hökmdara məxsus idi. Hökmdarın hakimiyyəti qeyri-məhdud, iradəsi qanun idi. Hökmdarın şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Manna dövləti e.ə. 593-cü ilə qədər özünün təqribən 4 yüz illik mövcudluğunu qoruyub saxlamış, e.ə. VI əsrin əvvəllərində «Midiya» adlı yeni bir Azərbaycan Türk dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq onun tərkibinə daxil edilmiş və beləliklə də tarix səhnəsindən silinmişdir. Bir çox alimlərin fikrincə, «Manna dövlətində əhalinin başlıca dili ən qədim Türk dili olmuşdur. Yer adlarında təmsil olunan sözlər ümumtürk leksikasına mənsub idi. E.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Türk dilində danışan etnoslar (yerli əhali) yaşayırdılar və onlar hakim Türk sülalələrinin əsasını qoymuşdular. Manna hökmdarlarının adları (Ərənzü, Aza, İllisunu və b.) da Türk dillərində izah olunur... Mixi yazılarda Manna ərazisi ilə əlaqədar təsadüf olunan bir sıra «yer adları da Türk dillərində izah olunur» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 117, 115). Azərbaycan ərazisində olan Aratta, Lullubum, Kutium və Manna dövlətlərinin hamısında ən geniş yayılmış din bütperəstlik olmuşdur.

ardı var

lərdə artıq siyasi səhnədən çıxmışdır (Aratta haqqında geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsində, ADN, Bakı 1994, səh. 61-67; Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Süleyman Əlyarlıının redaktorluğu ilə, Bakı 1996; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı 2005, səh. 17-18 və s.).

Azərbaycan ərazisində yaranmış tarixə bəlli ikinci Türk dövləti «Lullubum» sayılır. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda Lullubi tayfalarının ittifaqı yaranmış, sonra bu ittifaq Turukki və Su adlı Türk tayfaları da qoşularaq Lullubi dövlətini yaratmışdılar. Türk mənşəli Hunların da bir sülaləsi «Luli» adını daşımışdı. Luli dili qədim Kassi və Elam dilləri ilə də qohum sayılır. İlk əvvəllər kiçik padşahlıqlardan ibarət olan Lullubum padşahlı-

baycan tarixi, Bakı 1996, İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, səh. 18-19).

Azərbaycan ərazisində yaranan üçüncü dövlət «Kuti» Türk dövlətidir. E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb ərazisində Qut tayfasının təşəbbüsü ilə Kutium dövləti meydana gəlmişdi. «Kuti» təkcə «Ağbə-niz» «Xoşbəxt» deməkdir. Kutilər ağbənz Türk etnoslarındanırlar. «Azərbaycanın qədim tarixini Mesopotamiya ilə bağlayan... Qutlar olmuşdur. E.ə. III minilliyin sonlarında Qutlar hücum edərək Mesopotamiyaya girmiş və Akkad dövlətinə son qoymuş... Mesopotamiyada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüş... «dağlar əjdəri», «Şumer hökmdarlığını dağlara çıxaran» son Qut başçısı Turikan (Türkan, Dirikaan - Ə.Ə.) e.ə. 2109-cu ildə qiyam etmiş Şumerlərin başçısı Utukaqal tərəfindən öldürülmüş... Qutlar öz qədim məskənlərinə